

մատակարարէին, կ'ուսուցանէին, եւ կը կառավարէին: Եպիսկոպոսական կարգին հաստատումը եկեղեցիներուն տուաւ տեւական մը աւելի թանձրացեալ իրականութիւն: Երկրորդ դարու կէսէն՝ եպիսկոպոսութիւն հաստատուեցաւ Հռովմէական աշխարհի բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ: Այդ դարուն վերջերը բոլոր Ուղղափառ եկեղեցիներու կազմին ձեւական մասն էր արդէն: Այդ ատենն էր որ Հեղեփպոս ճամբորդեց եկեղեցիէ եկեղեցի, հաւաքելու եւ շինելու ամէն տեղ եպիսկոպոսութեանց գաւազանացուցակները: Այդ թւականին գոյութիւն ունէին քրիստոնեայ հանրութեան եպիսկոպոսներու ցուցակներ, որոնք ճանչցուած եւ մնայուն հանգամանք մը ստացած էին, եւ կը պահուէին քահանայից դասուն մօտ:

Թրգմ. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍԻ ԴԱՐՁԻՆ ԱՌԹԻՒ

Նախ քան բուն նիւթին անցնիլը, հարկ է որ պատմական ամփոփ ծանօթութիւն մը ունենանք ի մասին Կոստանդիանոսի անձին եւ իր ժամանակի իրադարձութեանց:

Ան իր երիտասարդ տարիքին մէջ ղինուորական կեանքը որդեգրեց եւ Դիոկղետիանոս ու Փաղերիոս օգոստոսներու հրամանին տակ այնպիսի քաջութեամբ ծառայեց, որ վերջինիս նախանձը զինք պարտաւորեց փախչիլ եւ հօրը մօտ ապաստանիլ յեւրոպա:

Իր հօր մահէն վերջ թէեւ բանակին կողմէ կեսար հռչակուեցաւ եւ քիչ ետքն ալ իրր օգոստոս ճանչցուեցաւ, սակայն կայսրութիւնը բաժնուած էր վեց տիրողներու միջեւ — Կոստանդիանոս, Մաքսիմիանոս եւ Մաքսենտիոս՝ արեւմուտքի, Փաղերիոս, Լիկինիոս եւ Մաքսիմին՝ արեւելքի մէջ:

Ասոնցմէ չորսին մահէն վերջ, դաւադրութեան կամ կռուի հետեանքով, Կոստանդիանոս եւ Լիկինիոս բաժնեցին կայսրութիւնը իրենց միջեւ. բայց չուշացաւ այն պահը յորում Կոստանդիանոս, հրամայելու մէջ վարպետ, կռուի մէջ աներ-

կելդ եւ խաղաղութեան ատեն ղիւրահաճ այդ խաչալ ղինուորականը, տիրացաւ աշխարհի ճակատագրին:

Կրնանք զնեւ հոս հարցը թէ ի՞նչ էին անոր՝ քրիստոնէութեան պաշտպան կանգնելուն պատճառները եւ թէ ո՞րքան անկեղծ էր ինքը այդ մասին:

Նկատի ունենալով անոր միահեծան իշխանութիւնը, առաջին առթիւ կարելի է բացարձակապէս քաղաքականութեան վերագրել իր ընթացքը, մէկդի թողլով անոր անձնական համոզումները: Որով մեզի կը մնայ նոյն երկու գլխաւոր բաժանումներու տակ շօշափել այն բոլոր շարժառիթները, որոնք կայսրը մղեցին Հռովմէական վրայ բարձրացնելու այնքան անարգուած կրօնք մը:

Քաղաքական տեսակէտէն ղիտելով ակնհերե է.

Ա) Կայսեր պարտականութիւնը՝ խաղաղութեան մէջ եւ բարգաւաճ պահելու իր մականին տակ խմբուած դաւանանքով եւ մշակոյթով տարբեր եւ աշխարհի ժողովուրդները: Ի միջի այլոց կային քրիստոնեաները, «մարդկութեան թշնամիները», որոնց կենցաղը կը խմբուէր, հաւաքոյթները դաւադրութեան կը վերագրուէին, եւ վերջապէս անոնք պատասխանատու կը նկատուէին «հանրային ունէ դժբախտութեան եւ ժողովուրդին ղլխուն եկած ամէն կերպ աղէտներու»: — Եթէ պատահի որ Տիրեր ղետը մինչեւ քաղաքին պատերը բարձրանայ, եթէ նեղոս չյորդի եւ չողողէ դաշտերը, եթէ անձրեւ չտեղայ, եթէ երկրաշարժ տեղի ունենայ, եթէ սով տիրէ եւ կամ ժանտախտ մը ճարակի, անմիջապէս կը պոռան «Քրիստոնեաները առիւծներուն նմանու է» (Տերտղ. Զատ. 40): Բայց այսքան ատելի ժողովուրդը նշանակելի թիւ մը կը ներկայացնէր. անոնք «թաւանցած էին ոչ միայն քաղաքներու, այլ նաեւ ղիւղօրէից մէջ», եւ այդ իսկ պատճառաւ «մահեանները մամայացեր էին եւ կրօնական արարողութիւնները վաղուց անշքացած» (Պլինիոս): Այս մասին ահաւասիկ Տերտղիանոսի պերճախօս հատուածը. «Մենք ղեւ երէկուան մարդիկն ենք, բայց ձեր բոլոր տեղերը դրաւած ենք — քաղաքներ, կղզիներ, ամրոցներ, գիւղեր, շուկաներ, բանակատեղին, ճեղքներ, ըն-

կերային չըջանականեր, պալատ, ծերակոյտ, ֆորում — միայն ձեր աստուածներուն մեհեանները թողած ենք ձեզի. . . մարդոց այսպիսի դանդուած մը եթէ ձեզմէ հեռանալու ըլլար, դուք սարսափահար պիտի ըլլայիք զձեզ պաշարող միայնութենէն և համատարած լռութենէն, որ կարծես մեռած աշխարհի մը թմբիրը ըլլար: Դուք կառավարելիք հպատակներ փնտռելու պիտի ստիպուէիք, և մնացող քողաքացիներէն աւելի թիւով թշնամիներ պիտի ունենայիք. վասնզի քրիստոնէից թիւին շատութիւնն է ձեր թշնամիներու այնքան սակաւութեան պատճառը — քանի որ ձեր դանազան քողաքներուն զրկեթէ բոլոր բնակիչները Քրիստոսի հետեւողներ են» (Ջատ. 37): Կայսրը անշուշտ պիտի չուզէր և արդէն չէր կրնար սոյն հոսանքին դէմ ծառանալ, մանաւանդ թէ Քրիստոսի վարդապետութիւնը կոմ «կրկինքի թագաւորութիւնը սպառնալիք մը չէր Հռովմէական կայսրութեան» (Տիւշկե, Պատմ. Ա. IX):

Սակայն Քրիստոնեաներն իրենց ամենա հայեցողութիւններէն զատ ունէին առաքինի կենցաղ մը, ինչ որ կրնար իբր հաստատուն հիմ ծագայել կայսրութեան:

Բ) Անոնք կուրօրէն կը հնազանդէին իշխանութեան, քանի որ, ըստ իրենց, իշխողները հանրութեան հաճութեամբ չէր որ կը բարձրանային իրենց պաշտօնին, այլ Աստուծոյ կամքով, Պօղոս Առաքեալի հրահանգին համաձայն՝ թէ «ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ իցէ՝ ի հնազանդութեան կացցէ. քանզի ոչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ. և որ ենն՝ յԱստուծոյ կարգեալ են» (Հռով. ԺԳ. 1):

Այս տեսակէտով հրեաներուն հետ բաղդատութեան զրուելու պարագային, կարելի պիտի ըլլայ հիմնովին տեսնել քրիստոնէից կազմած հակազրութիւնը: Քրիստոնէական 7-8 թուականին Յուդա Գալիլիացի անունով մէկը ապստամբութեան մղեց հայրենակիցները, ըսելով՝ թէ վախկոտներ են եթէ զիջին տուրք տալ Հռովմայեցիներուն և Աստուծմէ վերջ հրեազանդին մահկանացու մարդոց՝ իբրեւ տէրերու» (Յովս. Պատմ. Բ. VIII), և այսպէսով մեր «քաղաքային կառավարութիւնը

ընդվզումներով լեցուց ներկայիս, և հիմը զրաւ ապագայ զժբախտութեանց. . . » (Յովսպ. Հնիստ. ԺԲ. 1): Այս շարժումն երկրորդ զիմայեղումը՝ որ տեղի ունեցաւ 66 թ. օգոստոս 6 ին և տեւեց մինչեւ 73, հետեանքն էր Պաղեստինեան կեսաւրիոյ սեպհականատիրութեան շուրջ ծագած վէճին, ընդ մէջ հրէից և յունաց: Ահաւասիկ, այդ ապստամբութեանց միջոցին կարեւոր դեր մը խաղացող նոյն ինքն զօրավար Յովսեպոսի վկայութիւնը. «. . . Հրէից ընդդէմ Հռովմայեցոց մղած պատերազմը մեծագոյնն էր ոչ թէ միայն մեր ատենները եղածներուն, այլ կերպով մը, բոլոր լսուածներուն մէջ. . . » (Պատմ. Ա. 1) — Յունաց կողմէ ջարդ մը հրէից ի կեսաւրիա, վրիժառութիւն՝ մեծ համեմատութեամբ, սպանութիւնը քահանայապետին և ազնուապետական առաջնորդներուն, զաւանդութեամբ սրէ անցուլը հռովմէական պահակազօրաց. Վեսպասիանոսի և Տիտոսի արշաւանքները, մարիլը շարժման, ցրուլը վերապրողներուն, կործանումն Երուսաղէմի, արեան գետեր:

Հոս կը վերջանայ Յովսեպոսի պատմութիւնը, բայց ոչ արիւնահեղութիւնը: Վաթսուն տարի վերջ Սիմոն Բար-Կոխբա մը պիտի ելլեր հրէից սպասած Մեսիային հովերը տալով ինքնիրեն, ու հռովմէական լէգէոնը պիտի փախցնէր բանակատեղիէն, վերջ ի վերջոյ ճգմուելու համար:

Այս երեք աստիճանական ապստամբութեանց մէջ — տպահարկութեան և քաղաքի մը սեպհականատիրութեան պահանջը, Մեսիական թագաւորութեան մը հաստատութիւն — սրշափի դիւրին է տեսնել անոնց յատկանշական հակումը դէպի երկրաւոր իտէալներ:

Առաջին երեք դարերուն մէջ քրիստոնեաներ իրենց մտքէն անգամ չէին անցնէր այսպիսի զաղափարներ, քանի որ ոչ թէ երկրաւոր, այլ երկնաւոր մօտալուտ թագաւորութեան մը ակնկալիքն ունէին: Նոյն իսկ ամենադառն հալածանքներու տակն ցոյց տուին իրենց հայեցողութեանց մէջ հաստատ ըլլալին: Իրենց արիւնը միշտ թափուեցաւ, բայց իրենք ուրիշի մը քրիստ անգամ չարիւնեցին, և ինչ որ աւելին է, հրաժարեցան նոյն իսկ ունէ բաւոյական զէնք զործածելէ, ինչպէս, ցաս-

մամբ քաջուիլ երկրագնդի մէկ հեռաւոր անկիւնը (Ջատ. 37)։

Գ) Կոստանդիանոսի տատաւածատուր իրաւունքը. — Այս կէտին նկատմամբ պէտք է մտահան ընել նախորդ պարագան՝ թագաւորներու իշխանութեան Աստուծմէ տրուելը։ Ի հնումն, մականն ուսուրը տրուեցան Մովսէսին, Յեսուին, Դաւիթին, և ետքի ժամանակներու մէջ ալ նախանձայոյց Մակարեաններուն։ Բրիտանոնէից համար նոյն նախախնամութիւնն էր որ իշխանութիւնը փոխանցեց Կոստանդիանոսի։ Անոր բոլոր թշնամիները յաղթուեցան իրարու ետեւէ, քանի որ Աստուծոյ կողմէն ընտրուած էր իրր գործիք ծառայելու։ Բրիտանոններուն համար այս ա՛յս էր, և արքունիքի մէջ գտնուող իրենց ներկայացուցիչները՝ Լակտանտիոս, Եւսեբիոս, Կոյսեր հաղորդեցին այս ըզգացումը։ Կոստանդիանոսի անուան ձօնուած գրքին մէջ Լակտանտիոս կ'ըսէ. «Աստուծոյ էր զքեզ իշխանութեան բարգաւաճ բարձրութեան հասցնողը... Ան քեզի երջանկութիւն, առաքինութիւն և երկար օրեր պիտի շնորհէ, որպէսզի քու ձերութեանդ օրերուն մէջ իսկ կարենաս կառավարել կայսրութիւնը այն արդարութեամբ՝ որով սկսար քու երիտասարդութեանդ, և զաւակներուդ փոխանցել հովմէական անունին պահպանութիւնը, ինչպէս որ դուն ալ քու հօրմէդ ստացար»։ Այս պատճառներու տակ կայսրը չէր կրնար չքաջալերել այդ խանդավառ հպատակները, որոնք իրեն ու իր ընտանիքին կը վերագրէին իշխելու աստուածատուր իրաւունք մը։

Դ) Կայսեր կողմէ քրիստոնէութեան վայելած հովանաւորութեան չորրորդ շարժառիթը կարելի է նկատել անոր կարգ մը նախորդներուն և որքայական ընտանիքի անդամներուն նպաստաւոր վերաբերմունքը քրիստոնէից հանդէպ։ Անոնք քրիստոնէից անմեղութեանը համոզուած, իրենց պալատին մէջ ընդունած և անոնց դաւանանքը որդեգրած էին։ Բրիտանոնէութեան նկատմամբ առնուած այս նպաստաւոր քայլը, սակայն, սերմնահատիկ մըն էր, Կոստանդիանոսի օրով ծառ մը ըլլալու համար ժամանակի տեւողութեան կարօտ։ Այսպէս, առաջին առթիւ քրիստոնէութիւնը մուտք գործեց պալատին մէջ կրօ-

նական համաձուլականութեան (synchretisme) մը խողովակով։ Սեպտիմիոս Սեւերոսի կիւնը՝ Յուլիա Դոմնա ծանօթացած էր քրիստոնէից դաւանութեան և լաւ տրամադրուած անոնց նկատմամբ. բայց հովանաւորեց Փիլոստրատը՝ որ զրէ Ապոկոնիոս Տիանացիի կեանքը, խարերայի, կախարհի և ճգնակեացի խառնուրդ մը, որուն՝ հեթանոսութեան մէջ ունեցած չափաւորութիւնները հաւասար նկատուած են մեր Փրկչի Տնօրինութեանց։ Ներազարմիկը՝ Յուլիա Մամմաիա, «կրօնաւէր կին մը» (Եւս.), երբ Անտիոք կը գտնուէր, փափաքեցաւ և լսեց Որդիներէսի պերճիմաստ յորդորները։ Այս կնոջ բարեպաշտ զգացումները ողորկեցին իր գուկին՝ Աղեքսանդր Սեւերոս կայսեր վրայ, որ իր անձնական մատրան մէջ զետեղեց Հայր Արահամի, Որդիներսի, Ապոկոնիոսի և մեր Տիրոջ արձաններն անխտիր։ Եկեղեցական հայրերէն ոմանք կը հաւատեն ասոր և իր կնկան՝ Օթաչիլիա Սեւերայի թղթակցելը Որդիներէսի հետ, մանաւանդ իր ապաշխարելը՝ եպիսկոպոսներու հրահանգին համաձայն։ Դիոկղետիանոսի զլխաւոր ներքինիները ինչպէս նաև կ'ընէր Պրիսկա, և աղջիկը՝ Վաղերիա, քրիստոնեայ էին։ Անոր քրիստոնէից հանդէպ ունեցած առջի ընթացքին նայելով — կարեւոր պաշտօններ տալ, եկեղեցիներու շինութիւնը որոշել, եւայլն — ասորքինակ չի թուիր խորհիլ՝ որ այդ ուղղութեամբ շատ աւելի առաջ կ'երթար, եթէ նոր կրօնքին երդուեալ թշնամի Դաղերիոս չձանրանար անոր վրայ՝ ընդհանուր հալածանքի մը սկսելու համար։

Սակայն քրիստոնէից համար նպաստաւոր ամենակարկառուն ղէմքը Կոստանդիանոսի հայրն էր՝ Կոստանդիոս, որ Դաղերիոսի հալածանքի հրովարտակը մեղաւոր տառ նկատեց և զարկ տուաւ իր երկրամասին բարգաւաճման, յայտարարելով՝ թէ Վեր ամենէն թանկագին գանձը ժողովուրդին սրտին մէջն է, և թէ գաւին պատիւը և կամ պետական վտանգը երբ ոեւէ արտակարգ օժանդակութեան պէտք ունենան, ինք կրնայ վստահութեամբ ապաւինիլ անոնց երախտագիտութեան և առատաձեռնութեան (Կիպպոն Պատթ. Հոռմ. Բ. էջ 107)։ Այդ մեծահոգի կայսրն ու բանիմաց քաղաքագէտը «երբ

... հիւրասիրութիւն մ'ունենար, կը ստիպուէր փոխ առնուի սեղանի սպաս մը (անդ)։ Մեր այս մանրամասն վիպութիւններով կ'ուզենք շեշտել քրիստոնէութեան համար անոր ունեցած գնահատանքը, զոր պիտի յայտնէր այնքան յանկարծական և ապշեցուցիչ կերպով։ Սապէս կը պատմուի։ Օր մը կը հրամայէ իր պալատականներուն որ իրենց մէջ եղած հեթանոսները իր ձախ կողմը անցնին, իսկ քրիստոնէականները՝ աջ կողմը։ Բոլորն ալ ձախ կողմը կ'անցնին։ Կայսրը կը զայրանայ իրենց բուն դաւանանքը ծածկելուն համար։

* * *

Գալով մեր ուսումնասիրութեան երկրորդ մասին՝ Կոստանդիանոսի անձնական համոզումի խնդրոյն, պէտք կը զգանք շտրունակել Ա) իր հօր քրիստոնէից հանդէպ բռնած ընթացքին վերլուծումը։ «... Թէոփանէսի կողմէ անոր համար դորձածուած *χριστιανόφρων* (քրիստոնէամիտ) բառը միզի միջոց մը կու տայ խորհելու, որ հայրական ազդեցութիւնը Կոստանդիանոսի մշտքին մէջ աւետարանական դեղին մը պատրաստելու կրնայ ծագոյած ըլլալ» (Enc. Brit.)։ Բայց մենք կը կարծենք որ իր հայրը ատկէ շատ աւելի տարրեր բան մը ըրաւ։ ան քրիստոնէաները յանձնարարեց իր դաւելին և յաջորդին, ոչ թէ միայն գործով այլ խօսքով։ և այդ հայրական խրատին և յանձնարարութեան — զոր հաւանարար ընդունեցաւ իր հօր մահուան անկողինքով — արժէքը պիտի կրնար ինք անձամբ վաւերացնել։ Դիօղետիանոսի հրովարտակներն կը ճառեն զքրիստոնէայոս հալածելու մասին — որոնց միակ ճծիրն էր իրենց հաւատքը — անոնց ընթացքը, գոյացած քառսը զինք համոզեցին այնպիսի ձեռնարկի մը յիմարութեանը, և իր անողոք թշնամի Գաղերիոսի դաժանութիւնը՝ հակադրութեամբ իր հօր հեղահամբոյր ոգին, զինք դարձանքով և ատելութեամբ համակեց։ Այս պայմաններու տակ, իր հօր կամքը աճեցաւ իր գիտակցութեանը մէջ, մինչև որ եղաւ ներոյժ իրականութիւն մը։

Բ) Կոստանդիանոսի իր անձնական համոզումով քրիստոնէութիւնը հովանաւորելուն երկրորդ շարժառիթը պէտք է փնտռել հոգեւոր հայրերու կողմէ կրած ազ-

դեցութեան, ինչպէս Կեսարիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսին, որ միշտ վայելեց արքայական մտերմութիւնը, Կորնուպարի Հոսիոս եպս.ին, եկեղեցական խնդիրներու մէջ իր այս խորհրդատուին, որուն՝ կայսեր վերայ ունեցած ազդեցութիւնը հեթանոսներ կախարդութեան վերադրեցին, և հետոր հակառակութիւն, որ դատարարակն էր անոր գաւկին՝ Կրիսպոսի։ Սոյն երեքութիւնը (triade) միշտ վստահեցնելով դայն իր աստուծոյ կողմէ ընտրուած յինկուն մասին, և շարունակ յիշեցնելով աստուածային հաւանութիւնն ու վաւերացումը իր մղած յաջորդական պատերազմներու մէջ ունեցած յաղթանակներուն, այս ամէնը իրր փոստ ծոռայեցուց իր նպատակին։

Գ) Քրիստոնէական բարոյականն առինքնեց կայսեր ուն ու ուրուշը։ — Բազմաստուածական հաւատքի և անոր կապուած սովորութեանց հետեանքով ամբողջ կայսրութիւնն ողբալի վիճակի մը մէջ կը գտնուէր։ Արթնամիտ կայսր մը ամենայն գիւրութեամբ պիտի նկատէր հեթանոսաց և քրիստոնէից յայտադրած հակադրութիւնը։ Վերջիններս խեղալ կրօնքին բարացուցական ուսուցումներով ներշնչուած՝ առանձնապէս առաքինութիւններով կը մատնանշուէին և հաւաքարար կը յօրինէին հանրային ներդաշնակութիւն մը։ Վիշնչ երջանիկ և ոսկեղէն պիտի ըլլայ մարդկային գործոց վիճակը, երբ ողջ աշխարհին մէջ տիրէ եւ ազնուութիւն, եւ բարեպաշտութիւն, եւ խաղաղութիւն, եւ անմեղութիւն, եւ արդարասիրութիւն, եւ ժուժկալութիւն, եւ հաւատք», վասնզի «մարդիկ կառավարելու համար եղած այնքան շատ և ալլաղան օրէնքներու պէտք պիտի չմնայ, քանի որ Աստուծոյ օրէնքն առանձինն բաւական պիտի ըլլայ կատարեալ անմեղութեան համար» (Ջատ. Ե. 8)։ Քրիստոնէայ Կիկերոնին այս խորհրդածութիւնները ջերմ սիրով պիտի ընդունուէին կայսեր կողմէ. 312-331 թուականի միջև տրուած հրովարտակները ատոր աւելնէն ակնյայտնի տպացոյցներն են — յարգանք կանանց հանդէպ, գերիներու ազատութեան իրաւունքին ճանաչում, մարդոց երեսը կէտկիտելու կամ խարանելու արգելք, «վասնզի երկնքի գեղեցկութեան նմանութեամբ ստեղծուած է»։

ամուսնացիներու համար հարձ պահելու արգելիք եւ ամուրիներու իրաւանց ճանաչում, ընկեցիկներու պաշտպանութիւն, պետական գանձէն օգնութիւն կարօտելոց նոյնիսկ կենդանիներն տեղամ նկատողութեան կ'առնուին, թղթատարական պաշտօնեաները պարտաւորելով որ իրենց ծանր գտադանը փոխանակեն կենդանին խրատացնելու միայն բաւական եղող մարակով մը (Kidd. Բ. էջ 9):

Դ) Կայսրութեան բարօրութեան սատարող սկզբունքներու յաջողակութիւնը զգալէ վերջ կայսրը նոյնիսկ յակամայս պիտի յաղթուէր դանոնք ծնող վարդապետութիւնէն: 312 թուականին Մաքսենտիոսի պարտութիւնէն վերջ, հեթանոսական սովորութիւնները կատարելու փոխարէն հրամայեց որ Հռոմի մէջ իր արձանը կանգնուի «Փրիկլին նշանը [խաչը] բռնած իր աջ ձեռքին մէջ», որուն վրայ կը կարգացուէր հետեւեալ լատիներէն արձանագրութիւնը, եւ ՁԵՐ ՔԱՂԱՔԸ ԲՅՈՒՆԱԿԱՆ ԼՈՒԻՇԷՆ ԱՉԱՏԵՑԻ ԱՅՍ ՓՐԿԱԳՈՐԾ ՆՇԱՆՈՎ... (Եւս. Թ. 9): Միւրանի հրովարտակի (313 մարտ) հրատարակումէն վերջ ան դրեց Հռոմի եպիսկոպոս Միլիտատեսին, «օրինաւոր Ընդհանրական - Եկեղեցւոյ հանդէպ ունեցած յորդանքս այնքան մեծ է որ ոչ մէկ տեղ ուէ հերձուած կամ բաժանուած թողուլդ կ'ուզեմ» (Եւս. Ժ. 5): Ասոր ալ յաջորդեց Դոնատեաններու վտարումը, արիոսեաններու դատաւճիռն ու աքսորը եւ կազմութիւնը՝ առաջին անգամ ըլլալով հաւատոյ հանգանակին, կառուցումը հոյակապ եկեղեցեաց, Կ. Պոլսոյ շինութիւնն ու ընծայումը առ Ս. Կոյսն՝ մի միայն քրիստոնեայ հոգեւորականներու մասնակցութեամբ:

Քրիստոնէութեան համար ունեցած նախասիրութեան սոյն արտաքին ապացոյցներէն զատ կայսեր ներքին կեանքին մէջ ալ կը տեսնենք ջերմ բարեպաշտութիւն մը (*): Իր մկրտութեան յապաղումին հակառակ — արքայական ծիրանիին

ընծայեալի ճերմակ զգեստին հետ փոխանակուիլը տեղի ունեցաւ մահուան անկողնին մէջ — Եկեղեցւոյ պաշտամունքները վայելելու մենաշնորհն ան միշտ պահեց: Իր բազմազարդ վիճակին մէջ աստուածաբանական ճառեր յօրինեց ու կարգաց բազմութեան մը առջեւ: Բաց աստի, ոչ թէ միայն Ս. Գրքը ուսումնասիրեց — որոնց բազմացման սատարեց — այլ նաեւ հեթանոսական կամ արտաքին գրուածքներ՝ իր փարած կրօնքին ի պաշտպանութիւն փաստեր գտնելու մօտք: Իր մատը կը դնէ Սիրիլեան պատգամներէն մէկուն վրայ, որուն յունարէն բնագրի երեսունչորս տողերուն սկզբնատառերը կը կազմեն հետեւեալ մարգարէական ծայրանունը. «ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՐԴԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՓՐԿԻԶ ԱՇԽԱՐՀԻ»: Նմանապէս կը ծանրանայ Վիրգիլիոսի Հովուականքին չորրորդ երգին վրայ, ուր, բանաստեղծական ներշնչութեամբ մը կ'աւանդուի Մեսիային կուսական ծընունդը, Եսայիի մարգարէական զուշակութեան համանման:

Ե) Վերջապէս այս ամենէն վերջ, եւ կերպով մըն ալ ամենէն առաջ կայ նաեւ այն արտասովոր շարժառիթը, որ կայսրը մղեց փարելու Լապարումին (*), ինչպէս նաեւ Խաչին, որու հետեանքով Զաւթախեց Մաքսենտիոսի եւ Լիկինիոսի ոյժերը՝ միանգամ ընդ միշտ:

Բարեպաշտներուն համար շատ բնական բան մըն է կայսեր տեսած գերբնական երեոյթը՝ լուսաւոր խաչ մը երկնքի վրայ, եւ ոչ մէկ զօռաւորութիւն կը զգան կայսեր պատմածին հաւատալու:

Հաւատքի նոյն մակարդակին վրայ չը գտնուողներուն համար կ'արժէ յիշել կրօնական փորձառութիւններէն մին՝ արտաքինացումը (exteriorisation), որով կը բացատրուի կայսեր միտքը յափշտակող յաւացոյցին ցոլանալը անոր հոգեկան եւ մարմնաւոր աշխարհուն առջեւ, ուրիշ խօսքով, առարկայացումը ենթակայական պատկերի մը (**):

(*) Անտարակոյս, սակայն, հեթանոս բարքերու վերջամասնացութեամբ եւ պաշտական կենցաղի ծնունդ եղող ջղաշնորհութեամբ միայն կը բացատրուի իր դաւաճն ու կինը սպաննել տալու պարագան, միայն ունեցած քաջութեան եւ յաջողութեան նախանձէն, եւ միւսին վերադրուած ամուսնական անաւատարմութեան մը նախանձացուցութեան մղուած:

(*) Մեր փրկչի անուան խաչանք մենագրութիւնը: Բառին ստուգարանութիւնը անորոշ է. յիշուարաններ թուր յիշուներու մէջ փնտռած են դայն, նոյնիսկ հայերէնի մէջ:

(**) Նոյն երեւոյթն է նաեւ մեր մեծագոյն միտքի քերթող եւ արքայեաց յանականին՝ Նաբեկացիի տեսածը՝ Տիրամայրը Մանուկն ի գրկի:

Իսկ անոնք որ բանապաշտութեան յաւակնոտութեամբ կը մերժեն այդ երեւոյթը, թող յիշեն փիլիսոփայութեան ընդունած մէկ հոգեբանական երեւոյթը՝ ենթադրատակից-կեանքը: Ահաւասիկ մէկը, երբեմն զինուոր մը, իսկ հիմա, իր ասպարէզին բոլոր դժուարութիւնները հարթելէ վերջ կայսր մը, ամբողջ տշխարհը իր մականին տակ առնելու բուն փառասիրութեամբ մղուած, և հետեւարոր պարտաւորուած ըսելու իր «բլաւ թէ չբլաւ»ը՝ ճակատելով ամբողջ Ասիոյ տիրող թըշնամիին զէմ: Վճռական պատերազմէն առաջ, իր անձկութեան պահերում միթէ բընական չէ՞ իր սիրելի հօր յիշատակին արծարծիլը և անոր յորդորը՝ Փրկչին ապաւինելու, հեթանոսական նշանները անոր յաղթական խորհրդանշանով փոխանակելու, իր ձեռնարկը իրր Անոր դատին պաշտպանութիւնը նկատելու: Արդէն վաղուց արգիլուած չէ՞ր, Խաչին և Խաչկալին ի յարգանս, գերիներու խաչելութիւնը: Լուսաւոր խաչին երեւոյթը իր պատրաստուած միտքին մէջ անցնելէ ետք անշուշտ պիտի նուաճէր նաև սիրտը, ու տարածուէր ամբողջ էութեանը մէջ: Որով, խաչին հրաշայի երեւոյթը՝ որուն վերագրեց կայսրը իր յաղթանակը՝ թերևս ներքին բլաւ նկատել իրր postulat մը՝ արտագրուած իր միտքը լկող սոյն խորհրդածութեանց հետեւանքով գոյացած ենթադրատակից կեանքին:

* * *

Մեր այս գրութեան մէջ ջանացինք նկատի տանել քաղաքական շարժառիթներով (քրիստոնէից արդէն բազմաւալը, անոնց ունեցած կրօնական հնազանդութիւնը, կոստանդիանոսի վերադրուած աստուածատու իրաւունքը, արքայական զէմքերու նպատակներ վերաբերմունքը) և անձնական շարժառիթները (իւր հօր կամքը, ակփսկոպտներու ազդեցութիւնը, քրիստոնէից բարոյական ու դասնանքը, լուսեղէն երեւոյթը) որոնք կոստանդիանոսը մղեցին քրիստոնէութեան պետականացման և իր յիշատակին յաւերժացման:

Կը կարծենք թէ այս նկատողութիւնները բաւական թելադրական կրնան բլաւ համոզելու համար զմեզ թէ կոստանդիանոս անկեղծութեամբ յարեցաւ Քրիստոնէութեան և պաշտպանեց զայն:

ՇԱՒԱՐՇ ՎՐԴ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

11/12/31 Լոնսոն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՄՆԵՐՈՒ ՀԱՌԱՔԱՅՈՑ ՄԷ

Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարութեան պաշտօնեաներէն Տ. Նշան Գալլըման 30 տարինեքէ ի վեր կը կազմէ հայ և օտար գրամներու շատ կարեւոր հաւաքածոյ մը, որմէ իմ «Իսկական Պատմութիւն Հայոց» գրքիս մէջ պատկերացուցած եմ արդէն Մեծն Տիգրանի (երես 155) և Արտաւազդ Գ. ի (եր. 163) արծաթեայ կարեւոր գրամները:

Հաւաքածոյիս գեղեցիկ գրամներէն ամէնէն հազուագիւտը կրնանք համարել Արտաւազդ Գ. ի արծաթեայ յիշեալ գրամը, որուն նմանը նոյն իսկ Bibliothèque Nationale-ի և G. Schlumberger-ի հարուստ հաւաքածոներուն մէջ գոյութիւն չունի, այլ միւր ծանօթ են միայն Victor Langlois-ի «Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité» հատորին մէջ յիշուած և պատկերացուցուած գրամները (Տխտ. Գ. թիւ 1 և 2), ինչպէս նաև Բրիտանական Թանգարանի օրինակը («Numismatic Chronicle», 1913, եր. 273), որ տարբեր Արտաւազդի կը վերագրուի քան թէ Գ. ի:

Տխտ. Գալլըմանի հաւաքածոյին մէջ գտնուող բազմաթիւ հայ գրամներու մասին ուսումնասիրութիւն մը չէ այսօր ներկայ տողերուս նպատակը, այլ փափաքեցայ ծանօթացնել այս տեսակ հաւաքածոյի մը գոյութիւնն ու կարեւորութիւնը, և շնորհաւորել ազնիւ բարեկամս, որ ամենամեծ հաստատամտութեամբ կրցած է այս դժուարին գործը շարունակել մինչև ցարդ:

Այս գրամներու մասին ուրիշ առթիւ պիտի ջանամ ամփոփ տեղեկութիւններ տալ, զանոնք բաժնելով չորս զասակարգի. Ա.—Տիգրաններու և Արտաւազդ Գ. ի գրամները, Բ.—Կիլիկիոյ Հայկական գրամները, Գ.—Պարթևական շրջանի գրամները, Դ.—Արգաւններու, Մեծն Աղբրաստղի և այլ օտարազգի շարք մը կարեւոր գրամներ, զոր հաւաքած է իր հայկ. հաւաքածոն կազմելու առթիւ:

Տխտ. Գալլըմանի հաւաքածոն անձամբ տեսնելով ու քննելով գնահատած եմ, և այս տողերով ալ կրկին անգամ խնդակցութիւններս կը յայտնեմ վաղեմի բարեկամիս, իր երկարամեայ ազգօգուտ ձեռնարկին համար: Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ